

Temmuz – Aralık 2011, Yıl: 4, C: 4, Sayı: 8, ss. 47 – 70

Osmanlı'nın Anayasallaşma Sürecinde Mithat Paşa ve Fâik Ali'nin 'Mithat Paşa' İsimli Eseri

Yrd. Doç. Dr. Cahit Külekçi

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Taihi ve Sanatları Bölümü

cahit.kulekci@inonu.edu.tr

Özet

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinin evrelerine, sadrâzam Mithat Paşa'nın kânûn-ı esâsî vasıtası ile olan katkılarıyla sınırlıdır. Osmanlı'nın son dönemdeki gelişimini ortaya koyarken Mithat Paşa'ya ağırlık vermemizin sebebi, henüz XIX. yüzyılın ortalarında rejim değişikliği tasarladığının iddia edilmesi ve aynı zamanda devletin sadrâzâmı olmasıdır. Servet-i Fünûn şâirlerinden Fâik Ali'nin 'Mithat Paşa' isimli şiirini lâtin harfleriyle çalışmamıza dâhil etmemizin sebebi de esâsen Mithat Paşa'ya gösterilen teveccühü de bir miktar gösterebilmek içindir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mithat Paşa, Faik Ali, modernleşme, kânûn-ı esâsî

Abstract

Mithat Pasha, During The Constitutionality Of Ottoman And The Work Of Faik Ali Named 'Mithat Pasha'

The purpose of this study, stages of modernization of the Ottoman Empire, is limited to the contributions of the Kânûn-ı Esâsî by grand vizier Midhat Pasha. While putting the recent development of Ottoman Empire, the reason to tell about Midhat Pasha, to claimed that regime change designs by mid XIX. Century yet and at the same time he is grand vizier of the state. The reason why we included the poem of Servet-i Fünûn poets' Faik Ali, shown the regard for a little show by Mithat Pasha.

Keywords: The Ottoman Empire, Midhat Pasha, Ali Faik, modernization, kânûn-ı esâsî (fundamental law)

Giriş

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupalı devletler, geleneksel gelir kaynaklarının yeterliliğini sorgulamaya, devletin halk üzerindeki etkinliğinin bu çerçevede artıp, azalabileceğine dair fikirler üretmeye başlamışlardı. Coğrafi keşiflerin sebep ve sonuçlarıyla doğru orantılı biçimde algılanması gereken bu husus, Ortaçağ'dan modern çağa geçişi sembolize eden Rönesans'la da ilgili görünmektedir. Öte yandan barutun, matbaanın ve pusulanın, *Avrupa medeniyetini*

sekülerleştiren fâilleri olarak etkinleştirilmesi, ilerleyen süreçte dünya devletlerinin bilimsel, kültürel ve sosyal ilgisinin bu yöne doğru çevrilmesiyle nihayetlenmiş, akılcı düşünce geleneksel, köklü düşüncelerin önüne geçivermiştir.¹

Şu var ki, toplumun değer yargılarının 'aydınlanma' oluşumu içerisinde ne gibi bir rol üstlenmesi gerektiği belirlenememiş, 'karanlık' olarak nitelendirilen 'eski' buharlı makinelerin öncülüğünde bir şekilde dönem 'Aydınlık Çağ'a dönüştürülmüş ve bu niteleme başta İslâm Medeniyeti olmak üzere, pek çok genel ve kökleşmiş kabulle sorun yaşamıştır.²

Batılı devletlerin dâhilî sistemlerinde etkinleştirildiği düşünülen modernleşme mekanizması, temelde din, felsefe, sanat, siyaset, edebiyat gibi biri birinden oldukça farklı alanlarla münâsebettâr iken, çalışmamıza da konu edindiğimiz Osmanlı modernleşmesinde bu geniş yelpazeyi, aynı şekilde aramak çok isâbetli olmayacaktır. En azından böyle bir tavır gereği, devletin modernleşme zihniyeti toplumun tamamına şâmindir ve kabul görmüştür, genelleştirmesi yapılamayacaktır.

Zira birden fazla etnik unsura sahip Osmanlı Devleti'nin geleneğe başkaldırarak 'ulus-devlet' düzleminde bir siyasi anlayışa sahip olması, normatif kâidelerin görmezlikten gelinmesi demektir ki bu da bilhassa gayr-ı Müslim tebeanın *etkisizleştirilmesine* matuf bir faaliyet olarak anlaşılacaktır. Modernleşme psikolojisinin, gerek kökeni ve gerekse icrâ ettiği fonksiyonel durumu itibarıyla Batı ile özdeş halde değerlendirilmesi, bahsettiğimiz 'ulus-devlet' düzleminin zorunlu bir çıkarımıdır ve çok da rahatsız edici değildir.³

Bu manada modernleşme, siyaseti de 'katılımcı' hale getirecek, herkese söz hakkı sloganıyla, örneğin meclisi, milletvekilliğini daha da önemlisi 'anayasa'yı gündeme taşıyacaktır. Teknolojik yeniliklerin getirdiği modernizasyonu bir tarafa bırakacak olursak, siyaseten öngörülen modernite girişimi, çalışmamıza

¹ Esasında XI. yüzyıldan itibaren sürekli bir gelişim içinde olduğu gözlemlenen modernizasyonun Avrupalı devletlere fayda sağlayıp sağlamayacağı hakkında da kesin bir kanı oluşmuş değildir. Robert I. Rotberg, *Social Mobility and Modernization*, USA 2000, s. 32, 33

² Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Trc: Selen Y. Kölay, Ankara 2005, s. 48

³ Uzi Baram, *Osmanlı Arkeolojisi*, Çevr: Bilgi Altınok, İstanbul 2004, s. 21

konu olan sadrâzam Mithat Paşa gibi devlet adamlarının katılımlarıyla devletin dâhilî siyâsetine muhakkak sirâyet edecektir.

Özellikle II. Mahmut'la birlikte, askeriyede hızla yürürlüğe konan modernleşme/ ıslahat çalışmaları, siyasi alanda 'Sened-i İttifak' ile tebarüz etmiş, tâbiri câizse iktidar toplumun her kesimi ile ortak bir hale getirilmiştir. Bu doğrultuda ilânı söz konusu olan Tanzîmat ve Islahat Fermanları ile de siyasi fikirlerle hukûkî dayanaklar tesis edilmiştir. Böylelikle siyaseten gerçekleştirilen modernizasyon Osmanlı iktidarının, padişahların yetkilerini yasal çerçevelerde kısıtlayan bir faaliyet olarak öne çıkmaktan kurtulamamıştır. Bu durumun meydana getirdiği yasal boşluklar, art arda kurulan meclisler vasıtası ile giderilmeye çalışılırken, Müslüman tebeanın devletin İslâm'la olan bağına sorgulamaya başlaması, başta devlet ve fikir adamlarının dikkatini çekmiş fakat bu süreçte 'Jön Türkler' gibi grupların ortaya çıkışına da mâni olunamamıştır.⁴

II. Abdulhamit'in iktidara gelmesiyle birlikte, kısmen ve siyâseten tahribkâr görünen mezkûr süreç, parlamenter sistemin ya da anaysal sistemin dağıtılmasıyla sekteye uğramıştır. Ancak fikrî ve belki edebî düzeyde,⁵ II. Abdulhamit'in hareket tarzı son derece ciddi tenkidlere uğramıştır.⁶

Filhakika, Mithat Paşa gibi devlet adamlarının fikirleri, hareket tarzları ve Mithat Paşa ile ilgili şiirini aktardığımız Fâik Ali gibi ediblerin tenkidleri, Osmanlı Devleti'nin hızlı biçimde geçirdiği modernleşme evrelerinin sıkıntılarını göstermektedir. Dolayısıyla, modernleşme sürecinde hem Mithat Paşa'nın hem de Fâik Ali'nin düşüncelerini izhâr etmek, bu anayasal sürecin yapısını ve kısa sürede sonlandırılmasını algılayabilme açısından fevkalâde önem arz etmektedir.

A. Mithat Paşa

Ahmed Cevdet Paşa'nın Mithat Paşa hakkında aktardığı bilgilerden belki de en dikkat çekici olanı şudur: 'Sadâreti mûcib-i memnûniyet-i umûmiye olmuş

---

⁴ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul 2004, s. 65

⁵ Nitekim çalışmamızda da edebî düzeyi gösterebilmek için Fâik Ali'nin 'Mithat Paşa' isimli eserinin lâtin harflerine çevirisi yapılmıştır.

⁶ Hatta Abdulhamit'in siyasi konularda yaptığı hataların, Osmanlı'yı felaketlerin içine sürüklediği dahi iddia edilmektedir. Yılmaz Öztuna, II. Abdulhamit, Zamanı ve Şahsiyeti, İstanbul 2008, s. 121, 122

ise de **o dahi mülâhazasız ve bir işin sonunu saymaz bir zât olduğundan** çok duramayıp evâsıt-ı şa'bânda azl ile...'⁷

Cevdet Paşa'nın Mithat Paşa hakkındaki bu belirlemesini, Mithat Paşa'nın kısa süre içerisinde oldukça fazla göreve intisâb etmesiyle anlamlandırmak mümkündür. Nitekim Mithat Paşa, Divân-ı Hümâyûn kaleminden sonra 1840'ta Sadaret Mektub-i Kalemi'ne atanmıştır. 1844-1848 yılları arasında sırasıyla, Şam, Konya ve Kastamonu'da Divan Kâtipliği görevlerinde bulunmuş; İstanbul'a döndükten sonra tekrar Sadâret Mektub-i Kalemi'nde çalışmaya başlamıştır. Bu görevden sonra ise Meclis-i Vâlâ'ya bağlı mazbata odası Ser-halîfeliğine atanmış; bir süre sonra Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye Dairesi, Anadolu bölümü ikinci kâtipliğine getirilmiştir.⁸ Bu görevde iken Şam ve Halep gümrüklerinde ortaya çıkan ve hazinenin zararına yol açan anlaşmazlık ile Arabistan ordusu müşîri Kıbrıslı Mehmet Paşa hakkındaki soruşturmaları yapmakla görevlendirilmiştir. Kısa süre sonra da mezkûr meclisin başkâtipliğine atanmıştır.⁹ 1854'te Balkanlar'da hüküm süren isyan, karışıklık ve asayişsizlik konularını incelemek ve gerekli önlemleri almakla görevlendirilmiş; Şumnu ve İslimiye bölgelerinde altı ay kadar süren inceleme ve çalışmalarını takiben, İstanbul'a dönmüştür. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'ya bir rapor sunarak, Balkanlar ve Rumeli'deki sorunlar ile köklü önlemleri ayrıntılı olarak açıklamış ve bu başarılı fiiliyatı ile kendisine duyulan güven artmıştır.¹⁰

Bu güvene paralel olarak 1860 yılında Niş valisi olarak atanan Mithat Paşa, aynı yıl içinde pâdişah tarafından huzura kabul edilmiş, kendisine önce ikinci rütbeden mecidiye nişanı, ardından da nişân-ı âlî tevcih edilmiştir.¹¹ Mithat Paşa 1869 yılında da Bağdat vâlisi olarak görev yapmıştır.¹²

⁷ Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir, Hızr: Cavit Baysun, Ankara 1986, 40-Tetimme, s. 122

⁸ Mithat Paşa bu görevini sürdürürken, kendisine tevcih edilen çeşitli tahkikatlardan da alıkonmamıştır: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı, 218/ 81

⁹ BOA, Sadaret Divan Kalemi Evrakı, 135/ 20

¹⁰ Tüm bu atamalar için bkz: Ahmed Lütfi Efendi, Târih, Hızr: M. Münir Aktepe, Ankara 1989, X, 37, 86, 126; XII, 22, 38, 40, 103; XIV, 25, 28, 29, 30 vd.

¹¹ BOA, İrade Dahiliye, 468/ 31351; Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı, 376/ 79

¹² BOA, İrade Dahiliye, 1294/ 101709

İkinci Ordu'nun daire-i muhâfazası itibar olunan Vidin, Silistre ve Niş eyâletlerinde tesisi hususunda Mithat Paşa'nın görüşüne başvurulması,¹³ bürokrasideki yerinin önemine işaret etmektedir. Nitekim yeni teşkil olunan Tuna vilâyetinin işleyişine dair lâyhaların da Mithat Paşa tarafından tanzîm ve irsâl edildiğini müşâhade etmekteyiz.¹⁴

1876'da "Meclis-i Âliye'ye" memur olarak atanan Mithat Paşa, çok kısa bir zaman sonra şûrâ-yı devlet başkanlığına getirilmiştir. Aynı yıl sadrazamlığa atandıktan sonra tüm bu olumlu bürokrasi geçmişine rağmen Mithat Paşa, II. Abdulhamit tarafından 1877'de Avrupa'ya sürgüne gönderilmekten de kurtulmamıştır.¹⁵

Bu dönemde patlak veren Osmanlı-Rus harbi, Mithat Paşa'nın Avrupa sürgününden dönmesi açısından önemlidir. Hatta bu paralelde sadrazam mütercim Mehmed Rüşdü Paşa evinde yaptığı özel bir toplantıda, Mithat Paşa için şunları söylemektedir: '*Her ne kadar dînsiz ise de dirayeti olduğundan keşke şu sırada burada bulunsa idi.*'¹⁶

Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa'nın, bilhassa Mithat Paşa'nın diniyle ilgili beyân ettiği düşüncenin etik ya da doğru olup olmaması bir yana, Mithat Paşa'nın bu savaştan hemen sonra sürgünden dönmesine ve Girit'te ikâmet etmesine izin verildiği görülmektedir.¹⁷

Girit'te ikâmet etmesiyle birlikte kendisine aylık 100 Osmanlı altını maaş da bağlanan¹⁸ Mithat Paşa'nın aynı yıl içinde, 1880'de Suriye vilâyeti valiliğine atandığını görmekteyiz.¹⁹ Mithat Paşa'nın bu atama esnasında İstanbul'a gelmesinin uygun olmayacağını bildirilmesi²⁰ dikkat çekicidir. Nitekim Paşa'nın bir müddet sonra, muhtemelen kendisinden duyulan rahatsızlık üzerine valilikten

---

¹³ BOA, İrade Dahiliye, 528/ 36465

¹⁴ BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, 354/ 40

¹⁵ BOA, Yıldız Esas Evrak, 79/ 47. Sürgünün sebebi hakkında Cevdet Paşa'nın mülâhazalarını ve değerlendirmemizi, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alacağız.

¹⁶ BOA, Yıldız Esas Evrak, 14/ 125

¹⁷ BOA, Yıldız Esas Evrak, 79/ 62

¹⁸ BOA, İrade Dahiliye, 775/ 63068

¹⁹ BOA, Yıldız Esas Evrak, 42/ 249

²⁰ BOA, Yıldız Esas Evrak, 42/ 257

istifa edip, kendi halinde bir yaşam sürdürmek istediği görülecek²¹ ancak bu isteği de yerinde bulunmamış olacak ki Mithat Paşa Aydın valiliğine atanacaktır.²²

Atamadan kısa bir zaman sonra, 1881 yılında Mithat Paşa Sultan Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tutularak, yargılanması kararlaştırılmıştır. Bu süre zarfında Mithat Paşa'nın ve ailesinin, durumu ile ilgili karar verilmeye kadar İzmir'de ikâmet ettirilmesi uygun görülmüş,²³ aynı yıl içinde Mithat Paşa aleyhinde verilen hüküm Meclis-i Âli'ye ulaştırılmış ve '*izâm-ı cürm edenlerin idâmına, diğerlerinin de nefy ve tağribine*' fetva verilmiştir.²⁴

1884 tarihinde Mithat Paşa'nın idamına fırsat bulunamadan kürek kemiğinde çıkan şirpenceden dolayı vefât ettiği, yine arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.²⁵ Vefâtından sonra da ailesine maaş bağlanmıştır.²⁶

B. Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nde Anayasa Çalışmaları

XIX. yüzyılda ve öncesinde Avrupa'da gelişen siyasi vâkıalar karşısında Osmanlı devlet adamları, devlet işlerinin imkân dâhilinde geleneksel tarzda devam ettirilmesi, çeşitli sebeplerle yarım kalan ıslahat faaliyetlerin tamamlanabilmesi, bulunulan bölgede tekrar bir güç haline gelinebilmesi gibi saiklerle hareket etmek durumunda kalmışlardır.

Bu yüzden Osmanlı siyâsî geleneği, bilhassa XIX. yüzyılda kısmî sapmalara sahne olacak, Alemdar Mustafa Paşa gibi eski bir yeniçeri yani *kul* iken, sadrazamlığa terfi ederek en azından zihnen *kul* olarak kabul edilmeyecekti. Zira Alemdar, kul olmamanın ötesinde taşrada yerel güç sahibi bir feodaldi ve bütün bunlar Osmanlı siyâsî geleneğinde kabul edilemez şeylerdi.²⁷

²¹ BOA, Yıldız Esas Evrak, 79/ 90

²² BOA, İrade Dahiliye, 810/ 65431

²³ BOA, İrade Dahiliye, 1295/2, 101938

²⁴ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Posta Ve Telgraf Nezareti Maruzâtı, 1/ 75

²⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat, 22/ 40

²⁶ BOA, İrade Dahiliye 917/ 72743

²⁷ Sina Akşin, 'II. Mahmut'un Padişahlığı ve Islahatın Yeniden Canlanması', Türkiye Tarihi, İstanbul 2002, III, 94

Mayıs 1807'de Kabakçı Mustafa İsyanı ile birlikte başlayan süreci iyi yönettiği anlaşılan Alemdar'ın da katkılarıyla padişah olan II. Mahmut'un, çalışmamıza konu ettiğimiz anayasallaşma tarihini somutlaştırması, çalışmamızın da hareket noktasını oluşturacaktır. Ancak çalışmanın boyutu ve sınırları nedeniyle mezkûr sürecin esâsına ilişkin bir takım mülâhazaları aktarmakla iktifa edeceğiz. Böylelikle oldukça geniş bir alana sirâyet eden konu hakkında okuyucunun zihninde genel bir fikir oluşturmayı ve Kânûn-ı Esâsî'nin ilanıyla sonuçlanan vâkıalara atıf yapmayı amaçlamaktayız.

1. Sened-i İttifâk (1808)

Sened-i ittifâk, sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın başkanlığında oluşturulan bir kurul tarafından organize edilen toplantıda gündeme gelmiş ve maddeleri '*meşveret-i amme*' denilen bu toplantıda tespit edilmiştir. Toplantıya âyanlarla birlikte devletin ileri gelenleri katılmıştır. Bu belge sadrazam, şeyhülislâm, kaptanpaşa, kadı Abdurrahman Paşa, kadıaskerler, sadrazam kethüdası, yeniçeriocağı, defterdar ve reis efendiler, eski rikâb-ı hümayûn kethüdası Mustafa Reşid Efendi, Bahriye Nâzırı, Çavuşbaşı, ruznamçe-i evvel, başmuhasebeci Ahmet Efendi, sipâhiler ağası, beylikçi ve amedçi efendiler, Cebbar-zâde Süleyman Bey, Sirozlu İsmail Bey, Karaosmanoğlu Ömer Ağa ve Çirmen mutasarrıfı tarafından imzalanıp mühürlenmiştir. Bu süreçten sonra belge Padişaha sunulmuş ve aynı yılda, 1808 yılında, Padişah tarafından istemeyerek de olsa onaylanmıştır:²⁸

Nitekim Sultan Mahmud Hân, Enderûn ileri gelenleriyle görüşükten sonra başchuhadar Eğriboyun Ömer Ağa ile Sultan Mahmud arasında geçen muhâvere ile ilgili aktarılan Ömer Ağa'nın görüşleri dikkat çekicidir:

*'Bu sened sizin istiklâl-i saltanâtımıza dokunur. Lâkin reddi dahî kâbil değildir. Şimdilik çaresiz tasdîk olunup da sonra bunun fesh ve ilgâsı çâresine bakılmalıdır demekle Sultan Mahmud Hân hazretleri eğer ki bâlâsını hatt-ı hümayûn ile bi't-tevşîh tasdîk eylemiş ise de bu mâdde kendisine dâğ-ı derîn olarak ol gündün itibaren âyân gürûhuna ve onlara müntemî olanlara izmâr-ı gayz ve kîn eylemiştir.'*²⁹

²⁸ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 746/ 35242; Ahmed Cevdet Paşa, Târih-i Cevdet, İstanbul 1309, IX, 7,8; İlhan Arsel, Türk Anayasa ve Hukuku, Ankara 1959, s. 15

²⁹ Ahmed Cevdet Paşa, Tarih, IX, 8

Sened-i İttifak'ın ilk maddesinde, *'vüzerâ ve ulemâ ve ricâl ve gerek hanedânân ve gerek bi'l-cümle ocaklar tarafından kaolen ve fiilen, sırren ve alenen bir gûna ihânet ve hilâf-ı emr ü rızâ tavr u hareket zuhûr ederse, ba'de't-tahkîk cesâret edenin te'dip ve ibret kılınması'* şeklinde bir uyarı yer almaktadır.

İkinci maddesi de benzer unsurları içinde barındırırken üçüncü maddesi devlet adamlarının devletin menfaatlerini korumaları hususundaki gayretlerine atıf yapılmaktadır.

Dördüncü madde ile senedi imzalayanlar, sadrazamdan gelen her emri padişah'tan gelen bir emir olarak kabul edeceklerini ve ona karşı gelmeyeceklerini taahhüt etmektedir. Beşinci maddede, senedi imzalayanlar, *"gerek âyan ve gerek vükelâ ve rical birbirlerinin zatına ve hanedanlarına kefil"* olmaları gerekliliğini ortaya koymaktadır. Altıncı maddenin muhteviyatı ise *'asker ocaklarından ve sâireden bir gûna fitne ve fesâd hadis olur ise cümle hânedanlar İstanbul'a gelecektir.'* şeklindedir.

Yedinci maddede, senedi imzalayanlara, *"fukara ve reayanın himayet ve siyanetinin esas olduğunu"* hatırlatıldıktan sonra, senedi imzalayanlar hanedanların idareleri altında bulunan kazalarda *"fukara ve reayanın"* vergilendirilmesinde *"hadd-i itidale riayet hususuna dikkat"* edeceklerine söz vermektedirler.

Sened-i İttifak bir zeyl ile sona ermektedir. Burada, senedin devamlı olarak uygulanabilmesi için bundan sonra sadrazam ve şeyhülislâm olacakların makamlarına geçer geçmez bu senedi imzalamaları öngörülmektedir.³⁰

Görüldüğü üzere sened-i ittifâk bir anayasa şekline sahip değildir. İçinde halkı doğrudan ilgilendiren her hangi bir husus bulunmamaktadır. Nitekim kısa zaman sonra bu hukûkî belgenin işlerlikten uzak olduğu anlaşılacak ve değerini tamamen yitirecektir.³¹

³⁰ Senedin sûreti için bkz: BOA, Hatt-ı Hümayûn, 746/ 35242; Sened ve maddeleri hakkında geniş bilgi için bkz: Suna Kili - A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Ankara 1985, s. 3-7; Server Tanilli, Anayasalar ve Siyasal Belgeler, İstanbul 1976, s. 3-8; Sina Akşin, a.g.m., s. 95

³¹ Sina Akşin, a.g.m., s. 96

2. Tanzimat Fermanı (1839)

Fermanın temel hak ve özgürlükler kapsamında, devletin işleyişini yeniden şekillendirme iddiasında olduğu³² göz önüne alındığında, fermanın sened-i ittifâktan muhteviyat olarak bir hayli farklı biçimde değerlendirilmesi gerektiği anlaşılır.³³

Fermanın maddelerini burada inceleyecek değiliz ancak anayasal süreci belirleme açısından birkaç hususa değinmek istiyoruz.

Tanzimat Fermanı öncelikle devletin şer'î metoduna ilişkin getirdiği düzenlemelerle dikkat çekmektedir. Fermanın ilanından önceki süreçlerde gayr-ı Müslim tebeaya tanınmış olan bazı dînî ve mezhebî imtiyazların muteberliğinin kabul edildiğini gösteren ferman aynı zamanda devlet idaresinin daha dünyevî bir hale getirilmesini de öngörmekte, şer'î hukukun yanı başına bir de seküler hukuk nizâmı tesisine vurgu yapmaktadır.³⁴

Bu çerçevede genel olarak ferman şu hususlar üzerinde durmaktadır:

- Şahsın hayat, mülk, şeref ve haysiyetinin korunması.
- Gayr-ı Müslim câmialara daha önce bahşedilen imtiyazlara hürmet edilmesi.
- Rum patriğinin kayd-ı hayat ile seçilmesi ve bütün gayr-ı Müslim ruhanilerin vazifelerine başladıkları zaman, devlete sadakatleri hususunda ant içmeleri.
- Kiliselerden alınan vergilerin kaldırılması.
- Bütün din sâlikleri için dînî merasimi icrâ hususunda serbestlik sağlanması.
- Memlekette din ve lisan dolayısıyla bir tebea zümresinin diğer zümreden daha alçak sayılmaması.

---

³² Fûruzan Husrev Tökin, *Türkiye'de Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965*, İstanbul 1965, s. 6

³³ Fermanın metni 15 Ramazan 1255 tarihli Takvim-i Vekâyî'de yer almaktadır.

³⁴ Bu vurgunun anayasal bir teminata kavuşması ise Kânûn-i Esâsî ile gerçekleşmiştir. Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul 2007, s. 197

- Hiç kimsenin zorla dinini değiştirmeye mecbur edilmemesi.
- Bütün tebeaların din farkına bakmaksızın mülkî ve askerî memuriyetlere alınabilmesi.
- Mahkemelerde muhakemenin açık yapılması.
- Yeni ceza kanunlarının tedvin olunarak ceza teşkilatının yeniden yapılandırılması.
- Maliye sahasında yeniden yapılandırmaya gidilmesi.³⁵

Tüm bu belirlemelere rağmen fermanın yenileşme hareketlerinin, batılılaşmanın ya da anayasal çalışmaların başlangıcı olarak kabul etmek sathî bir değerlendirmedir. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren görülen ıslahat hareketlerinin de aynı amaçları taşıdığı bir gerçektir. Ancak bu ferman yekdiğerine aykırı istikametler takip eden muhtelif, karışık tesir ve cereyanların sarstığı bir devlet bünyesine metanet kazandırma, siyasi birliğin dayandığı destekleri yenileme ve kuvvetlendirme, azınlıklarla devlet arasında olağan bir ilişkinin kurulması gibi zaruretlerden doğmuştur.³⁶

İşte bu perspektif fermanın *tam bir anayasacılık hareketi* olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. Ancak teknik olarak fermanın *tam bir anayasa* şeklinde nitelendirilmesi de doğru değildir. Filhakika Osmanlı'nın yönetiminde yeni ve çağdaş bir yapılanmanın başlangıcıdır ama fermana bir *hükümdar buyruğu, irâde-i seniyye* olarak bakmak daha doğru olacaktır.³⁷

3. Islahat Fermanı (1856)

Aslında bu ferman Tanzimat Fermanı'nın tatbik suretini gösteren bir fermanıdır. Bu açıdan Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı arasında yoğun bir doku bağı bulunmaktadır.³⁸

Cevdet Paşa'nın Islahat Fermanı'na yaklaşımı da bu minvâldedir: *'Bu fermanın hükmünce tebea-i Müslime ve gayr-ı Müslime kâffe-i hukukta müsavi olmak lazım*

³⁵ Sadri Maksûdi Arsal, *'Teokratik Devlet ve Laik Devlet'*, Tanzimat, İstanbul 1999, I, 91, 92

³⁶ Yavuz Abadan, *'Tanzimat Fermanı'nın Tahlili'*, Tanzimat, İstanbul 1999, I, 33

³⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, Ankara 1994, s. 40

³⁸ Ali Fuad Başgil, a.g.e., s. 195

geldi. Bu ise ehl-i İslâm'a pek ziyade dokundu. Mukeddema musâlahaya esas ittihaz edilmiş olan mevadd-i erbaadan birisi Hıristiyanların imtiyazatı meselesi olup ancak istiklâl-i hükûmete dokunulmamak şartı ile mukayyed idi. Şimdi ise imtiyaz bahsi geri kaldı. Bi'l-cümle hukuk-ı hükûmette tebea-i gayr-ı Müslime ehl-i İslâm ile müsavi add olunuverdi. Ehl-i İslâm'dan birçoğu, âbâ ve ecdâdımızın kaniyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün gâib ettik. Millet-i İslâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslâm'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür, deyu söylenmeye başladılar.'³⁹

Cevdet Paşa'nın satır aralarına gizlediği Müslümanların ruh halini yine onun aktardığı şu ifadeyle yansıtmak mümkündür: 'Ferman okunduktan sonra hocalardan biri namaz kılarken Mehmed Paşa-zâde ma'hud Said Bey, ne kılıyorsun hoca efendi, ferman okundu, görmedin mi? Tebea-i gayr-ı Müslime ile beraber olacağız!'⁴⁰

Ana hatlarıyla ferman değerlendirildiğinde Tanzimat Fermanı'nın daha geniş bir hali olduğu tespit edilebilir. Islahat Fermanı'nda da başlıca düşünce tebeayı ırk, din, dil farkı gözetmeksizin kaynaştırmak ve devletin geleceği ile ilgili ortak bir akıl oluşturmaktı. Bunun içinde dinler arasındaki ayrılıkların kaldırılması şart koşulmaktaydı.⁴¹

Aktardığımız tüm bu ifadelerin çerçevesinde, Islahat Fermanı'nı da bir anayasa olarak değerlendirmenin mümkün olmadığı takdir edilmelidir. Zira bu ferman da bir irâde-i seniyyedir ve her hangi bir kanun koyucu muhteviyata sahip değildir.

Sonuç itibariyle ne Sened-i İttifâk, ne Tanzimat Fermanı ve ne de Islahat Fermanı anayasa gibi bir tanımdan uzaktır. Ancak anayasallaşma hususundaki tadrîciliği göstermeleri açısından fevkalade önemli adımlardır.

4. Kânûn-ı Esâsî (1876) ve Mithat Paşa

Her ne kadar yukarıda ifade etmeye çalıştığımız anayasallaşma adımlarından farklı bir mahiyette de olsa Kanun-ı Esasî'nin⁴² tam anlamıyla meşrutî,

³⁹ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 1-12, s. 68

⁴⁰ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 1-12, s. 69

⁴¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara 1988, V, 251, 252

⁴² Kânûnunun tam metni için bkz: Düstûr, I. Tertip, IV. Cilt, s. 4

anayasal ve parlâmenter bir sistem kurduğunu söylemek oldukça güç olsa da kânûn-ı esâsîyi hukuk tekniği açısından bir anayasa olarak kabul edenler de vardır.⁴³

Bu konuda ittifak sağlanamamasının nedeni aslında hukukî olarak anayasa teriminin, o dönem şartları içerisinde oluşturulan hiçbir taslağı nitelememesinden kaynaklanmaktadır. Yani yasama ve yürütme yetkisinin, nihâi aşamada padişaha bağlı olması, bakanlar kurulunun meclise değil de yine padişaha karşı sorumlu olması gibi unsurlar hazırlanan taslakların *anayasa* tanımına girmesine engel görünmektedir. Zaten kanun da kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu metinle ve Mithat Paşa ile ilgili yine Cevdet Paşa'nın aktardığı bilgiler oldukça ilginçtir: '*... Kânûn-ı Esâsî kaleme alınmakta olup fasıl fasıl yazıldıkça şûrâ-yı devlette vükelâdan bazı zevât dahi hazır olduğu halde mevzu-ı bahs edilmekte idi. Bazı mevaddında Mithat Paşa ile beynimizde ihtilaf ve mücadele zuhura geldi.*'⁴⁴

Kanaatimize göre hem kânûn-ı esâsinin yürürlükten kaldırılmasında ve hem de Mithat Paşa'nın bu süreçten hemen sonra önce sadrazamlığa terfisinde ve sonrasında gözden düşerek sürgüne gönderilmesinde, yaşanan bu tartışmanın rolü bulunmaktadır:

*'Mithat Paşa makâm-ı sadârete geldiği gibi kânûn-ı esâsinin iradesini tahsil etti ve bu iradeyi şûrâ-yı devletten kaleme alınmış olan nüsha üzerine almış olduğu cihetle Meclis-i Vükelâ'da icra olunan bazı tashihâtı geri bıraktırdı ve hemen kânûn-ı esâsîyi ilan ettirdi. Ol esnada Devlet-i Aliyye ile Rusyalu beyninde rû-nümâ olan ihtilâfâta nihayet vermek üzere Dersaadet'te bir konferans teşkil olunmuş idi. Mithat Paşa ise muharebe arzusunda bulunarak efkâr-ı nâsı bu yola sevk etmekte olduğundan konferansın müzekerâtı bir hüsn-i neticeye vasıl olamamıştır.'*⁴⁵

Görüldüğü üzere Cevdet Paşa, Mithat Paşa'nın bir oldu-bittiye getirdiğini ifade ettiği kânûn-ı esâsîyi eksik bulduğunu beyan etmekte ve Mithat Paşa'yı

⁴³ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, Bursa 1999, s. 132

⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, Tetimme*, s. 167

⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, Tetimme*, s. 168

açıkça savaş taraftarı olarak göstermektedir. Nitekim metnin devamında Cevdet Paşa, Mithat Paşa'nın aleyhinde çok daha açık ifadelerle yer vermektedir:

*'Mithat Paşa ve taraf-gîrâni olan bir gürûh budala kânûn-ı esâsî ilân olunduğu gibi âlemin muvâzenesi değişerek artık Rusya'nın etvâr-ı tahakküm-karînesine mahal kalmaz zann ederlerdi. Bu ise bir hayal-i şairane olup bizim hükûmetimizi hal-i meşrutiyete koymamızın Rusya hakkında bir gûne tesiri olmadığı cihetle Rusyalu tedârükât-ı harbiyyesini ikmâle bir mertebe daha ziyade sa'y etmekte idi ve kânûn-ı esâsî sayesinde Mithat Paşa kendisini azilden mâsûn sanıp taraf-ı saltanata karşı pek ağır davranır oldu. Zât-ı şâhâne ise onun tavr u hareketinden bî-zâr olmakla 1294 sene-i hicriyyesi muharreminin on birinci günü azl ile Avrupa'ya tard olundu ve Edhem Paşa sadrazam olup müceddeden teşkil olunan dâhiliye nezâreti dahi uhde-i fakîre tevcih kılındı.'*⁴⁶

Alıntıladığımız bu metinden de açıkça anlaşıldığına göre Mithat Paşa'nın görevden alınmasıyla Cevdet Paşa'nın dâhiliye nâzırı olması aynı zamana denk gelmektedir. Daha önce de iddia ettiğimiz gibi Mithat Paşa'nın sadrâzamlığı Cevdet Paşa'nın belki de bürokraside önünü kapayan bir durum olarak algılanmış ve kânûn-ı esâsî bahanesi ile Mithat Paşa pâdişahın gözünden düşürülerek sürgüne gönderilmiştir. Nitekim metnin devamında Cevdet Paşa hâlâ Osmanlı'nın Rusya ile savaşa girmesinde Mithat Paşa'nın ve arkadaşlarının rolü olduğunu düşünmekte ve bunu şu şekilde dile getirmektedir:

*'Akdemce Mithat Paşa efkâr- ammeyi tehyic ile muhârebe yoluna sevk etti. Sanki topu o doldurdu. Redif Paşa ile Mahmud Paşa dahi ateş ettiler. Devleti büyük bir mehlekeye attılar.'*⁴⁷

Yukarıda Mithat Paşa'nın hayatına dair bilgi verirken, onun sürgünde olduğu esnada sadrazam Mehmed Rüşti Paşa'nın Midhat Paşa için, *'Her ne kadar dinsiz ise de dirayeti olduğundan keşke şu sırada burada bulunsa idi.'*⁴⁸ dediğinden bahsetmiştik. İlginçtir ki bu vâkıa ve savaştan hemen sonra sürgün cezası affedilip, maaş bağlanarak Girit'te ikâmetine izin verilmesi Cevdet Paşa tarafından hiç zikredilmez. Ancak Mithat Paşa'nın Sultan Abdulaziz'in ölümünden sorumlu

⁴⁶ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, Tetimme, s. 168

⁴⁷ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, Tetimme, s. 170

⁴⁸ BOA, Yıldız Esas Evrak, 14/ 125

olduğundan ve firâr halinde bulunduğundan, bu hadiseden dolayı arandığından ve Tâif'e sürgüne gönderileceğinden ve gönderildiğinden geniş şekilde bahsediler.⁴⁹

Aktardığımız tüm bilgilere rağmen Mithat Paşa'nın, kânûn-ı esâsî dışında, devletle ilgili bir takım modernizasyon girişimlerinden bahsedilmektedir. Bunlardan bir tanesi 1869 yılında vâli olarak atandığı Bağdat'ta ticâretin ve ziraatin geliştirilmesine yönelik modernizasyon faaliyetidir ki bu faaliyetleri devlet tarafından da uygun bulunmuş ve desteklenmiştir.⁵⁰ Bağdat'ta giriştiği bu ıslahat hareketlerinin nüvesini de Niş valiliği sırasında kurduğu emniyet sandığı ve tefeciliği önlemek amacıyla açılmasını sağladığı Ziraat Bankası ile oluşturmuştur.⁵¹ Şûrâ-yı devletin tanzimi ve memur kadrosunun oluşturulmasında da Mithat Paşa aktif rol oynamış, nitekim kendisi de bu görevin başına getirilmiştir.⁵² Vilâyet ve belediye kanunlarının çıkarılmasında da görüşlerine başvurulmuş⁵³ Mithat Paşa, sürgünden döndükten sonra atandığı Suriye için de hemen ıslahat raporları hazırlamış ve ıslahat konusunda devletin destek ve irâdesini talep etmiştir.⁵⁴

Mithat Paşa'nın Osmanlı'nın modernleşmesi hususunda ne denli gayret gösterdiği takdir edilmesi gereken bir husustur. Ancak vak'a-nüvis Lutfî Efendi'nin aktardığı bir vâkıa dikkatimizi çekmektedir: *'Sadr-ı sâbık Mahmud Paşa'nun cümle-i fiiliyatı mühimmesinden olan Islahat Komisyonu'nun lağviyle sadr-ı cedîd, âzâsını şûrâ-yı devlete nakleyledi. Şûrâ-yı devleti de dahiliye, Tanzimat daireleri namıyla iki daireye taksim etti. Deâ'viye müteallik mesâlihi divân-ı ahkâma havale eyledi. Zamûme: Selefîn vaz' ettiği usûlü, hayır-şer, ne ise bozup iş-güzarlık göstermek bizde yerleşmiş olan âdâttandır. Mithat Paşa da bu yola dökülerek, selefînin kabahatini meydana koymak gareziyle uğraşmaya mezkûr komisyonun lağviyle bed' eylemiştir. Komisyo-*

⁴⁹ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, Tetimme, s. 209, 210, 211, 212, 213, 214

⁵⁰ BOA, İrade Dahiliye, 1294/ 101709

⁵¹ Hüsametdin Toros, Türkiye Vilâyetleri, Sanayi- Turizm Ansiklopedisi, İstanbul 1965, s. 354

⁵² BOA, Yıldız Esas Evrak, 79/ 40

⁵³ BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, 481/ 89

⁵⁴ BOA, Yıldız Esas Evrak, 79/ 67

*nun lağvından hâzine-i mâliyece bir fâide hâsıl olmamıştır. Ber-vech-i muharrer âzâsı şûrâyâ naklolunmuştur.'*⁵⁵

Ahmed Lütfî Efendi'nin aktarmış olduğu bu paragrafta dikkatimiz, ıslah için kurulan bir komisyonun, sırf kendisinden önceki sadrazamın kurmasından dolayı Mithat Paşa'nın yürürlükten kaldırması hadisesidir. Şüphesiz bu, ıslahlarıyla öne çıkan Mithat Paşa için açıklanması zor bir durumdur. Dikkatimizi çeken de Mithat Paşa'nın ıslahat komisyonuna olan mezkûr menfî tavrı olmuştur.

C. Fâik Ali'nin 'Mithat Paşa' İsimli Eserinin Çeviri-yazısı⁵⁶

[3]

Bir yanda bütün hâb-ı girân, fakr ve sefâlet,
Bir felc-i umûmî ve 'amî, kahr-ı cehâlet...

Bir yanda safâ, 'ıyş ve tarab, zevk ve sefâhet,
İsrâf ve gınâ, hırs ve hevs, şevk-i refâhet

Bir yanda bu milletle vatan, hâsir ve sâbir,
Bir yanda hükûmet-i mütekebbir, mütecebbir...

Bir yanda tevâlî ve temâdî-i mesâib,
Bir yanda bütün gadr ve teaddî-i muharreb!

Tazyîk-i sefâletle tekâzâ-yi mezâlim.
Her sahnede bir başka temâşâ-yı müellim:

Hep fâcia, hep hâile, hep mâtem-i mektûm...

---

⁵⁵ Ahmed Lütfî Efendi, a.g.e., XIV, 29

⁵⁶ Köşeli parantezler ile belirtilen rakamlar, eserin sayfa numaralarını göstermektedir. Belirgin bir transkripsiyon metodu takip edilmemiş ancak bazı kelimelerdeki ayn harfi ters kesme işareti (') ile hemze düz kesme işareti (ˆ) ile gösterilmiş, (^) işareti ile de bir önceki harfi uzatan (medd) elif harfini belirtmek için kullanılmıştır. Lâtin harflerine çeviriye eserin 1324, Bursa, ikinci baskısı esas alınmıştır.

Bir devre-i mahsûsa... Ve bir âlim-i meşûm.

[4]

Pür-hande ve pür-nûr ve gınâ pencerelerden
Her, her gece bin nağme-i ikbâl ve saâdet
Bin giryeyi, bin şîve-i hüsrânı boğarken,
Binlerce pür arayış nâmus ve nezâhat,

Binlerce ve binlerce sezâvâr-ı terahhum,
Aç, hasta ve yoksul kadının kedd-i yemîni
Bir dilbere şükrâne-i nâçiz tebessüm,
Bir kahbeye bir câize-i raks ve tegannî,

Gurbettede, âfettede, bîçâre ve hâsir
Yüz hâneyi tahlîs ile terfîhe müsâid
Bir servet ve sâmân – ki vatandaşlara âit –

Bir Moskofa, bir hâine bir cizye-i müyesser,
Hep feyz-i vatan böyle açıktan yâ hafiyen
Pâ-mâl müsâvî olarak mahv edilirken,

[5]

Bir nâsîh: Mithat Paşa, ulvî ve mükerrem,
En muhterem insanlığa timsâl-i mücessem,
Vîcdânı bütün adl ile insâf ile mücehhez,
Zâlimler için gayz-ı mukaddesle mücehhez,
Bî şâibe, bî kayd-ı avz, hısm-ı müsâvî,
Kalben kuduruk müjde-i tevîkîni hâvî
Çıkmış ve – fedâkâr ve serefrâz-ı hamiyet –
Etmışti o alçaklığa ilân-ı husûmet.

Bir millet-i muhyî, denâetleri hâdim
Bir darbe-i icâz ile ifrât-i mezâlim,
Sarsıldı ve devrildi... Fakat zulm ve habâset
Bâkîdi... ve emrâz-ı müsâvî ve hıyânet
Saray muannidi... Müdâvât ise sathî.

Var belki esâsen biraz ihmâl ve terâhî...

[6]

Mümkün.. Fakat ifrât-ı takayyudla beraber
Âfet yine takîb edecek seyrini, derler.
Eyvâh evet, edvârını takîb edecekmiş,
Bir hastalığın nüksü olurmuş daha müthiş.

Ey muhterem insan, sana vicdân neyi telkîn
Ettiyse, sen îfâ-ya çalıştın ve bi hakkın.
Hep fitratadır zell olacak bunda ne var ise,
Bundan gelemes şan ki bir şeyn ve nakîsa.
Ey mün'im-i feyyâz ve vatan-perver-i a'zâm,
Efrâd-ı ahâlî gibi hatta o muazzam
Akvâm ve hükûmet-i cihânın bile mutlak
Kuvvetlerinin bir sonu, bir haddi var ancak.
Her niyetin üstünde irâdât-ı meşiyet,
Fevkinde kuvvâ-yı beşerin hüküm-ü tabîat,

[7]

Her kudretin üstünde kader, hâkim ve âmir,
Her şey bu büyük kuvvete münkâd-ı ezeldir.

Zâhirde o pâyân-ı şebistân-ı mesâib
Heyhât, o tahavvül, bu büyük millete kâzib

Bir fecr-i ümîd oldu... Fakat Midhat'a, efsûs
 Bir devr-i kûsûf oldu uzun, kapkara, menhûs.
 Bunlar fakat îcâb-ı tabî-i kaderdir,
 Namus ve metânet... Sonu elbette zaferdir,
 Bir fecr, evet olsun hâdî-yi kâzib... Fakat âhir
 Bir fecr-i hakîkî onu takib edecektir.
 Hurşîd meâlîye kûsûf olsa da târî
 Er geç yine tenvîr eder eflâk seheri

Mümtâz ve hakîkî küberânın, fudelânın
 Çok kere mükâfâtı olan cevri ve ezâyı

[8]

Tağrîbî ve ta'zîbî ve her kahr ve cezâyı
 İşkencenin envânını, envâ-ı belânın

İhnâk ile idâma kadar hepsini gördük.
 Ser-şâhik-i tebcîl ve celâlin sana hasrı
 Bundan... Bu sebepten yine "Mithat Paşa Asrı"
 Unvânına şâyân bu büyük asr-ı temeddün.

İmkânını idrâk ile bir mevt-i karîbin,
 Tahlîs ile îsâl için aksâ-yı kemâle,
 Uğrunda bütün mâhasalın, mâmelekinle
 İfnâ-yı hayât eylediğin mülk-ü garîbin.

Bî-kes vatanın hissiz uzak bir köşesinde,
 Evlâd ve 'ıyâlinden uzak, hasta ve muhtâç,
 Her gün yeni bir kahra, bin işkenceye âmâç,
 Katillerin en sonra yedd-i müfteresinde

[9]

Ta'zîb edilirken, boğulur, öldürülürken...

Yok, yok, bu derin karhayı teşrîh ile şimdi
Millette hurûşân olan eşvâk ve ümîdi
Câiz değil etmek yine pür mâtem ve şüyûn.

Ta'zîb: O, bu dünyada mükâfât-ı âlî,
Her lahza boğulmak: Biraz insâf ile hisse
Kim mâlik ve sahipse, biraz kim düşünürse
Her gün bu onun kısmetidir, her gece hâlî.

Lâkin seni bir pençe-i cellâd hıyânet
İplerle ve işkence ve ihnâk ile boğdu:
Bir demde ki sen hâlik-i zî-rahmet vücûdu
Etmîş duruyordun yine mihrâb-ı ibâdet

[Bu beyit, paşa merhûmun namaz kılarken ihnâk edilmiş olduğuna dair mevcûd olan rivâyete müsteniddir. Bu rivâyetin sıhhatine itimâd etmeyenler bu beyiti şu tarzda okuyabilir: Düşmanlarının kalb-i cinâîsine doğdu / Mevtinle vatan-
tandan çıkılan mihr-i saâdet]

[10]

Ölmek... Bu da kanûn-u tabîat... Seni lâkin
Öldürdüler, eyvâh evet öldürdüler... Ammâ
Zulm, etti bu gün sâde senin cismini ifnâ,
Târîh ise bir mahfaza-i yâd bilindik.

Bir gün biliverdik ki nihâyet geleceksin
Tahlîse bütün mülkü o kânûn ile tekrar,
Sen hiç ölemezsin... Ve çoğaldıkça asırlar
Hep yükselecek, yükselecek, yükseleceksin.

Sen, ölmedin asla... Bu büyük sahnede herkes
 Bir hatıra, bir nümâyân ve nihândır,
 Bir hatıra: Tâbân ve hazîn, muzlim ve şâtır,
 Bir hatıra-i mâziye: Melûn, ya mukaddes.

Sen ölmedin asla... Koca bir kavm-i yetîmi
 Bir mevt-i muhakkaktan alıp kurtaran olmaz,
 Tâ arş-ı ilâhîye çıkan hatıran olmaz,
 Olmaz vatanın rûh-u rehâkâr azîmî.

[11]

Haysın, yine hâmî ve nigahbân-ı vatansın...
 Fıtrat, beşeriyet, medeniyet sana, mazlûm,
 Cânilerin alçakça revâ gördüğü meşûm
 İşkencelerin fikr-i günâhıyla utansın.

Ferdâ-yı memâtında, yok, ey rûh-u müebbed,
 Her bir günü tevîk-i ilâhîyle müeyyed
 Henkâm-ı hayâtında Hudâlar gibi yâdın
 Târîhi aşır geçti... Esâtîre kavuştuk.

Mahrûm-ı meâlîyise, velev hâkim ve mesûd,
 Bir sâhib-i iklîl ve serîrin yine mahdûd
 Bir devri var... En çok yaşayanlar bile hatta
 Bir hâle hükümrân olur... Âtîse serâpâ
 Yüksek ve büyük başlar, açık cephelerindir.
 Hâkim, mütehakkim, mütehekkim, mütekebbir,

[12]

Lâkin yine hâk olması kat'î ve muhakkak

Başlardaki efserleri teşkîl eder ancak
Toprakların altındaki ahcâr ve meâdin...
Nâmûs ve dehâ muttali' her fark bilindik
İklîl-i kemâlîse hep ecrâm-ı semâdâr.
Hurşîd-i ezel, tâbiş-i şebtâbı karartır.

Bir parçacık insaf ile bir parça adalet:
Bilmem ne kadar eski zamandan beri millet
Yalnız buna muhtâç idi, yalnız buna açtı.
Kânûnun o şehre necât-ı avrı açtı.

Ey yâdı bütün millete bir kible-i tahdîs,
Ey heykel-i vicdân ki esâtîre katılmış,
Ey nâmı – mezâlimle otuz yıl kapatılmış –
Milyonca ağızlarda bugün lafza-i takdîs,

[13]

Ey ruhu bütün kavme ebed hâmî-i müştak
Cahilse de, makhûr mezâlimse de millet
Hissiz değil, ölmüş değil... Ey nâşir-i ni'met,
Nankör değil, alçak değil... Er geç sana lâik

Bir heyet-i tâbende- füyûzât olacaktır...
Mâziyi müverrih nasıl isterse düşünsün,
Artık dün, o muzlim şeb eyledi tahazzun

Ma'dûm, ebediyen bu şafaklardan uzaktır.
Âtî bize bir korku ve bâş dönmesi vermez,
Hâmî bize Kânûn-ı Esâsî-i muazzez.

Kânûn evet rahm-i ilâhî-i kaderden

Müstakbele bir hüccet-i ikbâl ve selâmet
Sathîse de, nâkıssa da âlîdir esâsen,
Aksâ-yı hamiyettir o ulviyet-i himmet.

Âtî yedd-i beyzâ-yı kemâlinle me'men,
Senden bize ihsân bütün esbâb-ı terakkî:
Hürriyet-i vicdân ve masûniyet-i mesken,
Hürriyet-i efkâr ve kalem, feyz-i hakîkî,

Emniyet-i şahsiyye, müsâvât ve uhuvvet,
Her şeyde ve her yerde ve her ferde adalet.
Şübbâne yârîn mekteb vicdân ve hamiyet,
Pîrâne perestişki nâmus ve fazîlet,

Bir millet zî-şevkete mihrâb-ı mefâhir,
Her kavme büyüklük ve fedâkarlık için bir
Timsâl olacak heykel zî-şânki fikrim,

Rûhum, yüreğim şimdiden ey mefhar-ı ahrâr,
Ey rûh mübâhat-ı vatan, arş-ı mekârim
Taktîl ile takdîs-i müebbedle selâmlar.

Temmuz 1324

Sonuç

Fâik Ali 1876 Diyarbakır doğumludur. Servet-i fûnûn devrinin ediblerindedir. 1950'de Ankara'da vefât etmiştir.⁵⁷ Lâtin harflerine çevirisini yaptığımız eserinin hemen giriş kısmında, basılan diğer eserlerinin isimleri verilmektedir: Fânî Tesellîler (Şiir), Temâsil (Şiir), Hicrân (Şiir), Leyâl-i Hayâl (Şiir), Tayf-ı Gürîzân (Şiir), Yuva (Şiir), Fecr-i Devr-i Edvar (Manzûm, mensûr bir hâile-i hissiyye).

⁵⁷ Fâik Ali hakkında geniş bilgi için bkz: İsmail Parlatır, Servet-i Fûnûn Edebiyatı, İstanbul 2006

Fâik Ali, Mithat Paşa'nın tesiriyle husûle getirilmiş olan kânûn-ı esâsîyi oldukça tasvib etmiş, Mithat Paşa'nın namazda iken öldürüldüğüne kanaat getirmiştir. Padişahın, milletin içinde bulunduğu kötü durumla uğraşması gerekirken, Mithat Paşa gibi bir değerle uğraşmasını da hazmedememiştir. Doğrudan Mithat Paşa'yı konu alan şiirini burada aktarmamızın da nedeni aslında budur. Yani bir taraftan Cevdet Paşa, Rüşdü Paşa gibi bürokratların Mithat Paşa'ya ve ıslahatlarına bakışını, diğer taraftan bürokrasi ile ilgisi olmayan bir edebiyatçının, fikir adamının Mithat Paşa hakkındaki düşüncesinin ne olduğunu aktarmaktır.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Mithat Paşa'nın devletin resmî tarihçisi Cevdet Paşa tarafından kabul edilemez birisi olduğu anlaşılır. Resmî (arşiv) vesîkalarda ise Mithat Paşa, devleti için çalışan, iyi niyetli ancak sık hata yapan ve bu yüzden cezalandırılmayı hak etmiş bir bürokrattır. Bir diğer devletin resmî tarihçisi Ahmed Lütfî'nin düşüncesi de bu minvalde görünmektedir. Eserini lâtin harfleriyle aktardığımız Fâik Ali de Mithat Paşa'nın, hata da yapsa, bir dehâ olduğu anlayışındadır.

Kanaatimize göre Mithat Paşa, devletin içinde bulunduğu buhrandan çıkmasının yegâne yolunun parlamenter sistem olduğunda ısrar etmemiş, kânûn-ı esâsî yürürlükten kaldırılmış olsa dahi ıslahatlarına devam etmiştir. Bunda devletine olan sevgisi mutlak etkindir. Cevdet Paşa ile yaşamış olduğu sıkıntılı durum karşısında, muhtemelen padişaha da Mithat Paşa hakkında menfî içerikli jurnallerde bulunuluyordu, metânetini kaybetmemiş, sürgün dönüşünde bile devlete hizmet etmeyi sürdürmek istemiştir. Bu çerçevede Mithat Paşa'nın bir vatansever olduğu muhakkaktır ancak devletin anayasallaşması uğruna verdiği mücadeleden de çabuk vazgeçmiş görünmektedir. Yine de kânûn-ı esâsî gibi bir teşebbüs, dönemin şartları içerisinde, Mithat Paşa'yı bürokrat olarak değerli kılmaya yetmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Arşiv Vesîkaları
Hatt-ı Hümayûn, 746/ 35242
İrade Dahiliye 917/ 72743
İrade Dahiliye, 1294/ 101709

- İrade Dahiliye, 1295/2, 101938
 İrade Dahiliye, 468/ 31351
 İrade Dahiliye, 528/ 36465
 İrade Dahiliye, 775/ 63068
 İrade Dahiliye, 810/ 65431
 Sadaret Divan Kalemî Evrakı, 135/ 20
 Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı, 354/ 40
 Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı, 481/ 89
 Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı, 218/ 81
 Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı, 376/ 79
 Yıldız Esas Evrak, 14/ 125
 Yıldız Esas Evrak, 42/ 249
 Yıldız Esas Evrak, 42/ 257
 Yıldız Esas Evrak, 79/ 40
 Yıldız Esas Evrak, 79/ 47
 Yıldız Esas Evrak, 79/ 62
 Yıldız Esas Evrak, 79/ 67
 Yıldız Esas Evrak, 79/ 90
 Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat, 22/ 40
 Yıldız Perakende Evrakı Posta Ve Telgraf Nezareti Maruzâtı, 1/ 75
 Düstûr, I. Tertip, IV. Cilt
 Ahmed Cevdet Paşa, **Târih-i Cevdet**, İstanbul 1309
 _____, **Tezâkir**, Hızr: Cavit Baysun, Ankara 1986
 Ahmed Lütfî Efendi, **Târih**, Hızr: M. Münir Aktepe, Ankara 1989
 Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat**, İstanbul 1999
 Akşin, Sina, "II. Mahmut'un Padişahlığı ve Islahatın Yeniden Canlanması", **Türkiye Tarihi**, İstanbul 2002
 Arsal, Sadri Maksûdi, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", **Tanzimat**, İstanbul 1999
 Arsel, İlhan, **Türk Anayasa ve Hukuku**, Ankara 1959
 Baram, Uzi, **Osmanlı Arkeolojisi**, Çvr: Bilgi Altınok, İstanbul 2004
 Başgil, Ali Fuad, **Din ve Laiklik**, İstanbul 2007
 Gözler, Kemal, **Anayasa Hukukunun Metodolojisi**, Bursa 1999
 Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1988
 Kili, Suna – Gözübüyük, A. Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara 1985
 Lewis, Bernard, **Ortadoğu**, Trc: Selen Y. Kölay, Ankara 2005
 Öztuna, Yılmaz, **II. Abdulhamit, Zamanı ve Şahsiyeti**, İstanbul 2008
 Parlatur, İsmail, **Servet-i Fünûn Edebiyatı**, İstanbul 2006
 Rotberg, Robert I., **Social Mobility and Modernization**, USA 2000
 Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ**, Ankara 1994
 Tanilli, Server, **Anayasalar ve Siyasal Belgeler**, İstanbul 1976
 Toros, Hüsamettin, **Türkiye Vilâyetleri, Sanayi- Turizm Ansiklopedisi**, İstanbul 1965
 Tökin, Fûruzan Husrev, **Türkiye'de Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965**, İstanbul 1965
 Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 2004